

ACE

VII

АЗƏРБАЙҘАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

СОВЕТСКОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЭНЦИКЛОПЕДИИ
И
СЛОВАРЯ
АЗЕРБАЙДЖАНА

Ф. Б. БИМДОВ	М. Б. АБДУЛЛАЕВ
М. Б. ИБРАХИМОВ	К. Б. АБДУЛЛАЕВ
Н. С. ИБРАХИМОВ	М. Б. АБДУЛРАХИМОВ
Ф. Т. КИРИЛЛИ	Б. М. АПАХИ
М. М. МЕНДЕНДОВ	Ф. М. БАЙРАМОВ
И. Ф. МЕЛНИКОВ	Э. М. БУХАРА
С. А. МИХАИЛОВ	С. М. БУХАРА
И. Т. МИХАИЛОВ	М. П. БУХАРА
Н. А. ОЗУНОВА	А. А. ДАВУДОВ
М. А. РАХИМОВ	С. Ф. ДАВУДОВ
С. М. РАХИМОВ	Б. С. ГИЛИЕВ
С. М. ХАБИБОВ	Б. С. ГИЛИЕВ
М. М. ШИРВАНЛИ	Ф. С. ГИЛИЕВ
	А. С. ГОДОНОВ

АЗƏРБАЙҘАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ
БАСМАРСАКЛАВАН
1980

АЗƏРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ЧИЛДƏ

БАШ РЕДАКТОР
ЧЫГУЛИЈЕВ

Баш редаксия
hej'əти

М. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ
Һ. Б. АБДУЛЛАЈЕВ
М. Һ. АБУТАЛЫБОВ
Һ. М. АРАСЛЫ
Ф. М. БАҒЫРЗАДƏ
З. М. БУНЈАДОВ
Ə. М. ГУЛИЈЕВ
М. П. ГУЛУЗАДƏ
А. М. ДАДАШЗАДƏ
Ə. Ф. ДАШДƏМИРОВ
В. С. ƏЛИЈЕВ
Һ. Ə. ƏЛИЈЕВ
Ч. Ə. ƏЛИЈЕВ
А. Ə. ƏФƏНДИЗАДƏ

Ф. Һ. ƏҺМƏДОВ
М. Ə. ИБРАҺИМОВ
Н. С. ИБРАҺИМОВ
Ф. Г. КƏЧƏРЛИ
М. М. МЕҺДИЗАДƏ
Ш. Ф. МЕҺДИЈЕВ
М. Ə. МУСАЈЕВ
И. Д. МУСТАФАЈЕВ
И. М. ОРУЧОВА
М. Ə. ҺҮСЕЈНОВ
М. Ч. ЧƏФƏРОВ
Ч. М. ЧУВАРЛЫ
М. Ш. ШИРƏЛИЈЕВ

АЗƏРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·83

АЗƏРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

МИСИР..
ГРАДО

АЗƏРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·83

841071

МУАВР (Moivre) Абрахам де (26.5.1667, Витри-ле-Франсуа—27.11.1754, Лондон) — инкилис ријазијатчысы. Миллијэтчә франсыздыр. Лондон Крал Чәмијјәтинин (1679), Парис вә Берлин ЕА-ларынын үзү. М. комплекс әдәди гүввәтә жүксәлтмәк вә көк алмаг үчүн *Муавр дүстүрүнү* вермиш, сонсуз сыранын гүввәтә жүксәлдилмәсиндән илк дәфә истифадә етмишдир. *Факториалын* асимптотик тәсвири (*Стirling дүстүрү*) М.-а вә Ч. *Стурлинг*гә мәхсусдур.

МУАВР ДҮСТҮРҮ—тригонометрик шәкилдә олан комплекс әдәди n -чи гүввәтә жүксәлтмәк үчүн дүстүр:

$$z^n = \rho^n (\cos n\varphi + i \sin n\varphi).$$

М.д.-на көрә комплекс әдәдин модулу һәмнин гүввәтә жүксәлдәлир. φ аргументи исә вурулур. Инкилис ријазијатчысы А. *Муавр* тапмишдыр (1707). **МУАР** (фр. moire)—1) ишыгда мүхтәлиф рәнкли чаларлар верән сых тохунмуш ипәк, јахуд жарыпәк парча. Палтар тикилишиндә, лент һазырланмасында вә с.-дә истифадә едилди. 2) Сәһиндә басма нахышлары олан кағыз. 3) Автотип клишеләр сәһв һазырландыгда отгискдә бир-бирини әвәз едән түнд вә ачыг рәнкли золағлар.

МУГИМИ Мәһәмәд Әминхоҷа Мирзәхоҷа оғлу (1850, јахуд 1851, Коканд—25.5.1903, Коканд)—өзбәк шаири. 80—90-чы илләрдә Кокандда *Фирғәтлә* бирликдә әдәбијјаты јени ичтимаи мәзмула зәнкинләшдирән мүтәрәғти шаирләр мәчлисинә рәһбәрлик етмишдир. Өзбәк әдәбијјатында сатиранын баниләриндәндир. Шә’рләриндә рүшвәтхор мә’мурлары, зүлмкар бәјлары, јерли буржуазияны, дин һадимләрини ифша етмишдир («Јерөлчәнләр», «Вәј һалымыза», «Виктор бәј һаггында һәчвә», «Тој», «Вексел», «Мүгәддәс» вә с.). «Сәјаһәт-намә» адландырдыгы силсилә шә’рләрдә зәһмәткешләрә дәрин рәғбәт әкс олунмушдур. Јарадычылығы өзбәк әдәбијјатында реализмин инкишафына тә’сир кәстәрмишдир. Јохсул һәјәт сүрмүшдур.

Ә с ә р л ә р и: Избр. произв., Л., 1972; Ранняя весна. Избранное, Ташкент, 1978.

МУГОЧАР ДАҒЛАРЫ—Ғазах.ССР-ин г.-индә дағ силсиләси. Шм.-дан ч.-а 200 км мөсафәдә узаныр. Макс. һүнд. 657 м. Урал д.-рынын ч.-а давамдыр. Шк.-да енсиз дағ тирәси илә башланыр, сонра 2 паралел силсиләлә ајрылыр. Гәрб силсиләнин ч.-у М.д.-нын нисбәтән жүксәк һиссәсидир. Шәрг силсилә Иркиз чајынын голлары илә бир-бириндән ајрылан сопкалардан ибарәтдир. Иглими кәскин континенталдыр. М.д.-ндан Емба, Ор чајлары вә Иркизин сағ голлары башланыр. Јамачлары чөл вә жарымсәһра биткиләри илә өртүлдүр. Мис, никел, даш көмүр јатағлары вар.

МУҒ (Moğ)—атшпәрәсти, сасаниләр дөврүндә вә илк мүсәлман мүәллифләриндә зәрдуштијин тәрәфдарыны билдирән анлајыш. Һәмнин сөз Азәрб.-да, Иранда, Орта Асијада бир чох топонимләрин (Муған, Муғистан вә б.) әсасыны тәшкил едир. Термин гәдим «мәг» сөзүндәндир (бах *Мағлар*).

МУҒАМ (эр. مۇغام—јер, мөкан)—шифаһи ән’әнәјә малик Азәрб. классик профессионал мусиги жағрларындан бири; ири һәмчли вокал-инструментал вә ја инструментал әсәр. Јахын вә Орта Шәрг халғлары арасында бу вә ја дикәр дәрәчәдә М.-а јахын мусиги жанр-

лары мөвчуддур (әрәб вә түркләрдә макам, түркмән вә угуруларда мукам, өзбәк вә тачикләрдә маком, Иран мусигисиндә дәсткаһ). М. спесифик чох-һиссәли мусиги жанры кими орта әсрләрин сон дөврүндә формалашмышдыр. Лакин М.-ларын тәркибинә дахил олан мүхтәлиф шө’бә, кушә, тәсниф вә рәнкләрин јаранма тарихи даһа гәдимдир. «М.» термини мәншәјинә көрә мөғамла бағлыдыр. Орта әср Шәрг мусигисинин мөғам әсасларыны илк дәфә *Сәфиәддин Урмәви* система салмыш, онлар *Әбдүлгәдир Марағи* тәрәфиндән тәкмилләшдирилмишдир. Бу системин әсасыны «дөвр» адланан 12 әсас мөғам, 6 аваз вә 24 шө’бә кими төрәмә мөғамлар тәшкил едирди. Орта әсрләрдә бу вә ја дикәр мөғамлар әсасында тәгсим, пишров, шәрги, әмәл, сөвт, бәстә, нәгш, тәрәнә, симан, мани вә с. вокал, јахуд инструментал жанр вә формалар мөвчуд иди. Онлар чох заман тәркиб һиссә кими ири һәмчли силсилә формаларына дахил едилди. Мәсәлән, сүита-вары ири һәмчли мусиги формасы—«Фәсил»-ын тәркибинә тәгсим, пишров, бәстә, шәрги вә тамамлајычы һиссә дахил иди. Дикәр мусиги формасы—«нөв-бәји-мүрәттәб» исә гөвл, гәзәл, тәрәнә вә фәрудәшт кими һиссәләрдән ибарәт олмуш, сонралар һиссәләрин сајы артымышдыр. Һазырда бу мусиги формасы бә’зи дәјишикликләрә Шимали Африка өлкәләриндә (Әлчәзаир, Мәрәкеш, Тунис) «нөвбә» ады илә мөвчуддур. «Нөвбәји-мүрәттәб» формасы 19 әсрин сон рубүндән Иранда Мүасир типли дәсткаһи чеврилмишдир. Әбдүлгәдир Марағинин трактатларында кәстәрилән «күлл ән нәғам» ири һәмчли мусиги формасы мүрәккәблији, дөврүнүн бүтүн мөғамлар мәчмусуна әсасланмасы илә фәргләнмишдир. Бу мусиги формалары сонралар үмуми мөғам вә жанр мәнбәји кими Иран дәсткаһы, өзбәк-тачик макому, Азәрб. муғамы вә с. мусиги жанрларынын мејдана кәлмәси үчүн земин олмушдур. М.-ын Азәрб. мусигисиндәки ролуну, онун концепсиясынын әһәмийәтини Европа мусигисиндәки соната-симфония концепсиясы илә мүғайисә етмәк олар. М. орта әср бәдин јарадычылығынын мүхтәлиф сәһәләрини (поезия, ифачылыг мәдәнијјәти, жүксәк бәстәкарлыг техникасы вә с.) өзүндә үзви сурәтдә бирләшдириши, дөврүнүн такчә мусиги сәнәткарлығыны дејил, ону јарадан чәмијјәтин мәнәви-бәдин инкишафыны әкс етдирилмишдир. М. орта әср мусиги мәдәнијјәти инкишафынын ән жүксәк пиләси вә онун јекунудур.

20 әсрдә, хусусилә әсрин 2-чи јарысында М.-ын артыг сабитләшмиш гаунлары чәрчивәсиндә јени мејлләр әмәл кәлмишдир. Бу мејлләр заһири әләмәтләринә көрә форманын композија өлчүләринин јығчамлашмасында, М. силсиләсиндә ән’әнәви һиссәләрин тәдричән арадан чыхмасында өзүнү кәстәрир. Мәсәлән, 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә ифа олунан Шур муғамында тәгр. 30 шө’бә вә кушә олдуғу һалда, һазырда бу муғам тәгр. 12 шө’бә вә кушәдән ибарәтдир. Мүасир Азәрб. М.-ларында һәмчин јығчамлашмасы форманын лаконизминә, мусиги процесинин даһа фәаллашмасына сәбәб олмушдур. Тәркибиндәки бу дәјишикликләрә бахмајараг, М. классик Азәрб. мусигисинин ән ири вә әсас жанры олараг галыр.

М. вә онун шө’бәләри шәһәр (Бәјаты-Шираз, Бәјаты-Исфәһан, Ничәз), сај (Дүкаһ, Секәһ, Чәһаркәһ), гәбилә (Әфшары, Күрдү, Бәјаты-Ғачар), шәхсијјәт (Шәһ Хәтаи, Баба Таһир) аллары илә бағлыдыр. Мүасир Азәрб. М.-ын вокал М., вокал-инструментал М., *зәрби муғам* вә соло инструментал М. формалары мөвчуддур. Бунларын ичәрисиндә *дәсткаһ* вокал-инструментал формасы башлыча јер тугур. Дәсткаһ *дәрәмәд* вә *бәрдашт*-дан, Мајә вә с. шө’бә, кушә, сләчә дә шө’бәләрарасы ифа олунан тәсниф вә рәнкләрдән ибарәтдир. Дәсткаһ вокал һиссәләрин поетик мәтнини, әсәсән, гәзәл формасы тәшкил едир. Чох вахт бурада Низами, Фүзули, Ваһид вә б. Азәрб. шаирләринин гәзәлләриндән истифадә олунур. М.-да поезия илә мусигинин алағәси дикәр аспектдә дә өзүнү кәстәрир; мәс., вахтилә гәдим муғамларә дахил олан Мәснәви (Һүмајунда), Шәһрашуб (Шурда), Сағинамә (Растда) адланан мусиги һиссәләри әслиндә орта әсрләрдә кениш јајылмыш поетик формалар иди. Бундан әлаvē М.-ын мелодикасына әрүз вәзнинин өлчүләри дә тә’сир кәстәрмишдир. Дәсткаһ мусигичиләр ансамблы тәрәфиндән ифа едилди. Бу ансамбларын ән’әнәви типини ханәндә, тарзән вә каманчачыдан ибарәт трио (үчлүк) тәшкил едир. Бурада әсас мелодик хәтти ханәндә апарыр, тарзән вә каманчачы исә ону мүхтәлиф кәмәкчи имитасия вариантлары илә зәнкилләшдириләр. Дәсткаһда мусигинин драматуржи мәнтигини шө’бә вә кушәләр мүәјјәнләшдирир, тәсниф вә рәнкләр исә әлаvē контраст епизодлар функцијасы дашыјыр. Соло инструментал М.-ларда дәрәмәд вә тәснифләр ифа олунмур. М.-ын мусиги жанры кими өзүнә мәхсус чәһәтләриндән бири онун каноник, норматив типли сәнәтә мәнсуллуғундадыр. Лакин бу канон чәрчивәсиндә импровизасия хусусијјәтләри дә өзүнү кәстәрир. М.-ын формалашма процесиндә мөғамын бир мусиги категориясы кими иштиракы да онун характерик чәһәтләриндәндир. Мөғам гурулушуна көрә һәр бир М. мүәјјән система салынмыш, канонизә едилмиш кичик мөғамлар мәчмусундан ибарәтдир. М.-ын (вокал-инструментал вә инструментал) драматуржи инкишафы сәс жүксәклијинин вә эмосионал кәркинлијин тәдричән артмасы илә бағлыдыр. М. силсиләсиндә һиссәләрин тоналлыг сәвијјәси ардычыл жүксәлмә принципи илә гурулур. Рекистрләрин дәјишмәси, мелодиянын кетдикчә зилә гәлхмасы онун эмосионал кејфијјәтинә тә’сир едәрәк мусигинин експрессивлијинин тәдричән күчләнмәсинә, эмосионал кәркинлијин артмасына сәбәб олур. Нәтичәдә форманын кулминасиясында—«зил»дә мусигинин кәркинлији сон һәддә чатыр. М.-ын драматуркијасында кулминасиядан сонра мелодиянын мајәјә гәјитмәси әсас шәртләрдәндир. М. композициясынын бу чүр ән’әнәви типли илә јанашы, һазырда М. парча-сынын мани вә ја рәгслә ардычыллығындан ибарәт гарышыг мусиги формасы типли дә мөвчуддур. Бир гәјда олараг бу формалар икиһиссәли (муғам-манһы) вә ја үчһиссәли (манһы-муғам-манһы; рәгс-муғам-рәгс) олур. Азәрб. М. ифачылығында Раст, Шур, Секәһ, Чәһаркәһ, Бәјаты-Шираз, Шүш-тәр, Һүмајун, сләчә дә Шаһназ, Маһур-һинди, Рәһаб, зәрби-муғамлардан